

اهداء به استادان رازی‌شناسی

مهدی محقق و سید محمود طباطبایی

طبقه‌بندی جریان‌های رازی‌شناسی در ایران و غرب*

احد فرامرز قراملکی

استاد دانشگاه تهران

چکیده

محمد بن زکریای رازی طیب و فیلسوف ایرانی مؤثر در تاریخ علم است. شناخت و نقد آثار و آراء این نام‌آور پُرآوازه ایرانی موضع پژوهش‌های فراوانی از روزگار وی تا کنون بوده است. این مقاله با تحلیل و مقایسه جریان‌های رازی‌شناسی در تمدن ایران اسلامی و تمدن مغرب زمین به توصیف گوناگونی آنها از حیث روش و جهت‌گیری می‌پردازد. حاصل این مطالعه پیشنهاد طبقه‌بندی چهارگانه در رازی‌شناسی است: رازی‌شناسی سنتی در تمدن ایران از روزگار محمد بن زکریای رازی تا فخرالدین رازی، رازی‌شناسی سنتی در تمدن مغرب زمین در قرون وسطی، رازی‌شناسی جدید مغرب زمینیان و مطالعات ایرانیان معاصر در آراء و آثار رازی. کلید واژه: محمد بن زکریای رازی، اسماعیلیان، الحاوی، طب منصور، طب روحانی.

* این مقاله از مطالعات در نظریه اخلاقی رازی با حمایت پژوهشگاه علوم انسانی استخراج شده است.

بیان مسأله

محمد بن زکریای رازی (251ق. / 865م. - 313ق. / 927م.) از مفاخر و نام‌آوران ایرانی است که تأثیر پُر دامنه‌ای بر تاریخ علم داشته است. رازی‌شناسی به معنایی که در این مقاله مراد است، از روزگار وی آغاز و تا کنون ادامه دارد. رازی پزشک، خلاق و فیلسوف و نظریه‌پرداز خلاف آمد جریان‌های رایج فلسفی و الهیاتی است و به همین دلیل از روزگار خود موضوع نقد و نظر بوده است. مراد از رازی‌شناسی در اینجا هر گونه مطالعه معطوف به آثار و آراء محمد بن زکریای رازی است و آن شامل فعالیت‌های علمی چون فهرست‌نگاری آثار، ترجمه، تصحیح، نقد و ردیه‌نویسی، شرح و تلخیص، زندگی و احوال‌نامه‌نویسی می‌شود. موضوع مقاله حاضر گزارش رازی‌شناسی نیست زیرا فراوانی مطالعات معطوف به رازی به حدی است که گزارش آنها در چنین نوشتاری نمی‌گنجد.

مسأله این مطالعه توصیف تحلیلی از جریان‌های عمده رازی‌شناسی و طبقه‌بندی آنها است. ابتدا جریان‌های گوناگون رازی‌شناسی را گزارش می‌کنیم آنگاه طبقه‌بندی خاص را پیشنهاد می‌کنیم. اگرچه سعی می‌کنیم همه جریان‌های رازی‌شناسی را گزارش کنیم اما در بیان مصادیق به ذکر نمونه‌های بیش و کم مهم و مؤثر بسنده می‌کنیم.

جریان نخست. اولین رازی‌شناس را باید خود رازی دانست. وی در معرفی خود دو رساله دارد: نوشتار نخست فهرست‌نگاری از آثار خود به نام *الرسالة الهادیة الی الفهرست* است. این فهرست را ابن ندیم (385-297ق.) در *الفهرست* (ص 299) می‌آورد. و ابن قفطی هم فهرست خود را از روی آن گزارش می‌کند (اخبار الحکماء). رازی همچنین در دفاع از خویش در برابر بدگویی‌های بدخواهان رساله

کوتاهی به نام سیره فلسفی نوشت. این رساله امروزه به زبان‌های مختلف ترجمه شده است.

جریان دوم. فهرست نگاران در تمدن اسلامی از آثار رازی و به تبع آنها از برخی آراء و احوال وی سخن گفته‌اند، مانند ابن ندیم صاحب فهرست، که به هنگام وفات رازی 16 سال داشت، ابوریحان بیرونی (متوفی 440 ق.) که در رساله‌ای به گزارش آثار رازی و به پیوست آن گزارش آثار خود پرداخته است. این رساله را پل کراوس در سال 1936 در پاریس با عنوان رساله ابوریحان فی فهرست کتب محمد بن زکریای رازی به طبع رساند. روسکا قسمت آثار رازی آن را به زبان آلمانی در سال 1924 منتشر کرد. ابوریحان بیرونی با مقدمه‌ای کوتاه در زندگینامه و بررسی عقاید و اخلاق پژوهش رازی به گزارش آثار رازی پرداخته است. مهدی محقق این رساله به فارسی ترجمه کرده است (1374)، تاریخ و اخلاق پزشکی در اسلام و ایران، ص 162) ابن قفطی در اخبار الحکماء و ابن ابی اصیبعه (متوفی 668 ق.) از پزشکان قرن هفتم در عیون الانباء فی طبقات الاطباء به این جریان متعلقند. این فهرست نگاری امروزه نیز ادامه دارد و به نمونه‌هایی از آن اشاره خواهیم کرد.

جریان سوم. تاریخ نگاران عمومی، طب و فلسفه در سده‌های سابق نیز به گزارش از رازی و جایگاه وی پرداخته‌اند. ابوداود سلیمان بن حسان اندلسی معروف بخل ابن جلجل در طبقات الاطباء و الحکماء (تألیف به سال 377 ق.) و ابوالقاسم مسلمة بن احمد المجریطی (متوفی 398) در تاریخ فلاسفه اسلام و نیز در غایة الحکیم (ص 144 و 146) نمونه‌هایی از این جریانند. نمونه دیگر ابن خلکان (681-608 ق.) در وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان است. گزارش رهیافت و ره آورد تاریخ نگاران به ویژه مورخان فلسفه در خصوص رازی محتاج نوشتار دیگری است.

جریان چهارم. مهم‌ترین جریان رازی‌شناسی در روزگار گذشته، نقد و ردیه‌نویسی بر آثار و آراء رازی است. رازی خود منتقد حرفه‌ای است و بر آثار

پیشینیان و معاصران خود نقد علمی فراوان نوشته است. وی همچنین گرایش به خلاف آمدی داشت و آراء خلاف جریان رایج فلسفی بیان می کرد و این دو امر سبب شد متفکران مسلمان از معتزلیان و فیلسوفان مشاء بر او نقد بنویسند. شهید بلخی از معاصران رازی است که با وی به چالش برخاست. در آثار فارابی و ابن سینا دیدگاه رازی گزارش و نقد شده است. تعبیر ابن سینا در رساله پاسخ به پرسش های بیرونی نشانگر تلقی وی از مقام فلسفی رازی است: «المتکلف الفضولی المتکلم بها لا بعینه». عمده ترین دیدگاه رازی که نزد فیلسوفان مشاء نقد شد، تعریف وی از لذت است. نقد فخرالدین رازی در آثار گوناگونش از انگاره رازی طیب از لذت، در غالب آثار پس از فخرالدین رازی تکرار شده است.

جریان پنجم، تکفیر رازی و نسبت دادن آراء کفرآمیز به وی از مشخصات جریان رازی ستیزی است. پرچمدار این جریان دانشمندان اسماعیلی ابوحاتم رازی، معاصر رازی تا کرمانی و ناصر خسرو در سده های بعد بودند. آنان می گفتند رازی در خدا باوری صادق نیست و وحی و نبوت و معاد را انکار می کند و علاوه بر اسماعیلیان برخی از جریان های فلسفی چون ابن قیّم جوزی رازی را به بد دینی متهم می کردند. کسانی چون استاد مطهری در این اتهامات به دیده تردید می نگریستند و ریشه های آن را در حسدورزی و جنگ فرقه ای می انگاشتند. می توان تصور کرد که اسماعیلیان برای رفع سوء ظن عالمان دین نسبت به خویش ملحدی را به مسلخ می کشیدند و رازی را آماج تهمت بد دینی قرار می دادند.

در این میان ناصر خسرو نقش مهمی ایفا کرد. وی که از موضع اسماعیلیان به نقد آراء رازی می پرداخت ابتدا گزارش مفصل از آراء او را می آورد. امروزه که بسیاری از رساله های فلسفی رازی چون فی مائیه اللذة از بین رفته است، تنها منبع اطلاع از آراء فلسفی و الهیاتی رازی گزارش ناصر خسرو است. پُل کراوس همین گزارش ها

را مبنای رساله‌های گمشده رازی قرار داد. این پنج جریان را می‌توان با تعبیر فراگیر رازی‌شناسی سنتی در تمدن ایران اسلامی بیان کرد.

جریان ششم. آثار علمی رازی شامل حاوی، طب منصور و دیگر آثار پزشکی و داروسازی به دنیای مغرب زمین رسید. اروپائیان ابتدا با آثار طبی و داروشناسی وی آشنا شدند. ترجمه لاتینی طب منصور مربوط به قرن دوازدهم به نام *Ahmansoris Liber* به وسیله جراد اهل کریمونا^۱، منبع مهم در آموزش پزشکی شد و کتاب نهم آن، *Liber nonus* تا اواخر قرن شانزدهم در اروپا همچنان مورد استفاده بود (گودمن، 1971) ترجمه کتاب الحاوی، یادداشت‌های رازی در امور طبی در حدود بیست و پنج جلد به وسیله فرج‌بن سالم^۲ به سال 1279 میلادی پایان یافت. و نخستین چاپ آن به سال 1486 در شهر بریسکا^۳ منتشر شد (تأثیر تاریخی این اثر در طب و داروشناسی را نک: کمپیل^۴، طب اسلامی و تأثیر آن در قرون وسطی^۵، ج 1، ص 69). علاوه بر حاوی و طب منصور دیگر آثار طبی رازی مانند ملوکی، حصبه و جدری در همان دوره به زبان لاتینی ترجمه شد. رازی‌شناسی در غرب به ترجمه، شرح و تلخیص آثار پزشکی و علوم تجربی به طور کلی محدود بود.

جریان هفتم. اروپائیان در دو دهه اخیر به شناخت اندیشه‌های فلسفی، الهیاتی و اخلاقی رازی پرداختند. در مرحله دوم رازی‌شناسی، سایر آثار رازی مورد توجه قرار گرفت. دویوئر^۶ آلمانی سرآغاز تأمل در آثار و اندیشه‌های فلسفی و اخلاقی رازی در دوره جدید است. پُل کراوس^۷ اهتمام وافر به شناخت، بازسازی و انتشار

1 . Gerard of Cremona
2 . Farraquith
3 . Bresica
4 . D. Campbell
5 . Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages
6 . De Boer
7 . Paul Kraus

متن منقح از آثار به دست آمده فلسفی و اخلاقی رازی نشان داد. رسائل فلسفی رازی حاصل تلاش وی بود که به سال 1939م. در قاهره منتشر شد. پُل کراوس تأثیر فراوانی در اقبال اروپائیان به شناخت اندیشه‌های فلسفی و اخلاقی رازی داشت. او را به حق می‌توان سرآغاز شناخت انتقادی حیثیت فلسفی رازی در جهان معاصر دانست. رانکینگ^۱ برای هفدهمین کنگره بین‌المللی طب در لندن به سال 1913 زندگی و آثار رازی^۲ را ارایه کرد. این نوشتار که به سال 1914 در لندن منتشر شد نقش مهمی در توجه به سایر ابعاد اندیشه رازی داشت و مورد استفاده و ارجاع در دوره جدید رازی‌شناسی قرار گرفت. این فهرست باید از روسکا، آربری، باتروث^۳ و گودمن، بار-اشر^۴ و دروات^۵ نیز نام برد که در معرفی رازی کوشش‌های فراوان کرده‌اند.

مطالعات جدید مغرب‌زمینیان در خصوص آراء فلسفی، دین‌شناختی و اخلاقی رازی را چند گونه می‌توان دانست: مقاله‌هایی در معرفی رازی و آراء وی که غالباً در دایرةالمعارف‌ها یا مجموعه‌های تاریخ فلسفه اسلامی منتشر شده است. مقاله‌های روسکا^۶، پینس^۷ و گودمن^۸ نمونه‌هایی از این دست هستند. گونه دوم تحقیقات معطوف به تصحیح و ترجمه آثار رازی به زبان‌های اروپایی‌اند. پُل کراوس، آربری^۹

1 . G.S.A. Ranking

2 . The Life and Work of Rhazes

3 . Charles E. Butterworth

4 . Meir M. Bar-Asher

5 . Thérèse-Anne Druart

6 . J. Ruska, "Al-Biruni als Quelle Für das Leben Uni dei Schriften al-Razi's", Isis, Vol.5, (1924): 26-50.

7 . S. Pines

8 . Lenn Evan Goodman

9 . Arthur J. Arberry (trans.) The Spiritual Physic of Rhazes, London, 1950.

(مترجم طب روحانی به انگلیسی)، باتروث^۱ (مترجم سیره فلسفی به انگلیسی) در این مقام تلاش مؤثری داشته‌اند. قسم سوم تک‌نگاری‌های معطوف به تحلیل آراء رازی در مسایلی چون علم‌النفس، اخلاقی و فلسفه الهی است. مقاله‌های متعدد گودمن، بار-اشر^۲، ترزه دروات^۳، واکر^۴ نمونه‌هایی از این گونه‌اند. مطالعات جدید مغرب‌زمینان را درخصوص دیدگاه اخلاقی رازی در پایان همین فصل گزارش می‌کنیم.

رازی‌شناسی جدید در غرب، به آثار فلسفی و دین‌شناسی رازی معطوف است و به دلیل فاصله زبانی و فرهنگی در مواردی دارای رخنه و نقصان فراوان است. نمونه‌ای از آن فهم رانکینگ و روسکا از عنوان کتاب «فی أن اللطین المنتقل به منافع» رازی است که بر حسب خوانش المنتقل آن را به خاک مورد انتقال یا خاکی که از جالینوس نقل [گزارش] شده است، ترجمه کرده‌اند در حالی که کسی که از فرهنگ خراسانی باخبر باشد، واژه را منتقل (گلی که از آن نقل می‌سازند) می‌خواند (نک: محقق، «مقام علمی محمدبن زکریای رازی»، ص 324 و 325 و نیز همان، کتاب رازی درباره «گل خوردن یا گل نیشابوری»، ص 348-339).

جریان هشتم. برخی از دانشمندان عرب، به تبع پُل کراوس به احیاء رساله‌های گمشده رازی و تحلیل آراء فلسفی و اخلاقی وی روی آوردند. عبداللطیف محمد العبد رساله دکتری خود را به نام فلسفه ابوبکر محمدبن زکریای رازی در بخش

1 . Charles E. Butlerworth, "The book of the Philosophical life", interpretation, No.20, (1993): 227-239.

2 . Meir M. Bar-Asher

3 . Thérèse-Ann Druat

4 . P. Walker, "The political implications of al-Razi's philosophy", in: the political aspects of Islamic Philosophy, C. Butterworth (ed.), Cambridge Ma: Harvard University Press, 1992, pp.62-94.

فلسفه اسلامی دانشکده دارالعلوم دانشگاه قاهره به سال 1395ق. / 1975م. دفاع کرد. وی رساله رازی به یکی از شاگردانش را تصحیح و به سال 1397ق. / 1977م. به نام اخلاق الطیب منتشر کرد. آلبرت زکی اسکندر نیز محنة الطیب و تعیینه را از جلد بیست و سوم حاوی تصحیح و به سال 1960م. منتشر کرد. عبدالرحمن بدوی در معرفی رازی و آراء وی مقاله رازی را در تاریخ فلسفه اسلامی ویراسته م.م. شریف نوشت. و سید عبدالوهاب بخاری به سال 1974م. الحاوی را منتشر کرد.

جریان نهم. رازی شناسی ایرانیان معاصر. محیط طباطبایی (1281-1370ش) را به یک معنا می توان سرآغاز معرفی رازی در دوره معاصر دانست. وی مقاله های متعددی را از دهه سی سده چهاردهم هجری در کنفرانس ها و نشریات به ویژه روزنامه ایران در معرفی آراء و آثار رازی ارائه کرد. در آثار وی به «زندگی محمدبن زکریای رازی» اشاره شده است (نصیری، اثر آفرینان، ج 5، ص 197). محمود نجم آبادی از پزشکان و محققان نام آور ایرانی به پژوهش در زندگی و آثار رازی پرداخت. حاصل این تحقیقات انتشار دو اثر به نام های شرح حال و مقام محمد زکریای رازی پزشک نامی ایران (1318ش.) و مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمدبن زکریای رازی حکیم و طبیب بزرگ ایرانی (1339ش.).

عبدالعلی علوی نائینی رساله فی امارات الاقبال و الدولة رازی را به نام بخت چیست؟ و نیکبخت کیست؟ به سال 1343 منتشر کرد. مهدی محقق سهم بیشتری در شناساندن رازی دارد. وی نوشتارهای مختلف به فارسی، انگلیسی و عربی نوشت. علی رغم برخی تکرارها، مجموعه این نوشتارها اطلاعات بسیار مفیدی را ارائه می کنند. اولین نوشتار وی مقدمه ای بر ترجمه عباس اقبال از سیره فلسفی (تصحیح

پُل کراوس) شامل شرح حال، آثار و افکار رازی است که به سال 1343 منتشر شد و 1371 نیز تجدید چاپ گردید. مطالعات معطوف به همین نوشتار محقق را به پژوهش در رازی سوق داد. مقاله‌های «آغاز علم طب و تاریخ آن تا زمان رازی» (1344)، رازی در طب روحانی (1345)، «شکوک رازی بر جالینوس و مساله قدم عالم»¹ (1346)، کتاب علم الهی رازی و قدمای خمسه (1347)، «خاک نیشابور یا طین الاکل» (1347)، «مقام فلسفی محمد بن زکریای رازی» (1348) مطالعاتی بودند که در کتاب فیلسوف ری محمدبن زکریای رازی را به سال 1349 به میان آوردند. ترجمه رساله ابوریحان بیرونی در فهرست کتب رازی بار نخست در مجموعه بررسی‌هایی درباره بیرونی به سال 1352 منتشر کرد.² ترجمه کتاب رازی درباره گِل نیشابوری³ (1352) و ترجمه رساله رازی در علت زکام ابوزید بلخی در فصل بهار هنگام بوییدن گُل سرخ (1374) به انتشار کتاب مجموعه متون و مقالات در تاریخ و اخلاق پزشکی در اسلام و ایران (1374) انجامید.

محقق تلخیص، ترجمه و تحلیل طب روحانی رازی را به سال 1372 در تهران منتشر کرد و سپس الدراسات التحلیلیة لکتاب الطب الروحانی را به سال 1378 (مجدد 1384) منتشر کرد. این اثر فارسی، عربی و انگلیسی تحلیل محقق از طب روحانی را با متن مصحح پُل کراوس و تصویری از دست‌نویس طب روحانی به شماره 6146 در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در بردارد. مقالات انگلیسی محقق

1. رساله الشکوک بار دیگر در مجله تاریخ العلوم العربیة (ج 9، ص 2-1) در حلب به سال 1991م. منتشر شد و با مقدمه فارسی، عربی و انگلیسی به صورت کتاب به سال‌های 1372 و 1385 انتشار یافت.

2. این رساله به پیوست المشاطة لرسالة الفهرست غضنفر تبریزی به سال 1366 دوباره چاپ شد.

3. انتشار مجدد این رساله در مجموعه متون و مقالات در تاریخ پزشکی در اسلام و ایران (1373) منتشر شد.

بازنویسی برخی از مقاله‌هایی است که گزارش کردیم.^۱ مقاله یادداشت‌هایی در طب روحانی رازی در این میان مورد ارجاع رازی‌شناسان مغرب زمین قرار گرفته است. مطالعات محقق با تتبع فراوان، اطلاعات مفیدی در شناخت آثار رازی و موضع پسینیان در قبال آنها را به دست می‌دهد.

سید محمود طباطبایی از دیگر رازی‌شناسان پُر کار ایرانی است. وی الحاوی رازی را به روش علمی و انتقادی تصحیح و با توضیحات مقایسه‌ای با طب و داروسازی جدید به فارسی منتشر شده است. از این دایرة المعارف بزرگ بیست و پنج جلدی تنها سه مجلد تاکنون منتشر شده است. طباطبایی منبع اصلی رازی یعنی اثر مهم دیسقوریدس را نیز احیاء کرده است.^۲ مقاله‌هایی مختلف طباطبایی در مقایسه آراء پزشکی رازی در مباحثی چون سردرد (1388)، چشم پزشکی (1388)، کالبدشکافی (1389) منتشر شده است. مقاله برخی از معیارهای اخلاق پزشکی از دیدگاه محمدبن زکریای رازی (1387) بررسی آموزه‌های اخلاق پزشکی در الحاوی رازی است. کتاب مختصر حکیم رازی (حکمت طبیعی و نظام فلسفی محمدبن زکریای رازی صیرفی) به قلم پرویز سپیتمان (اذکایی)، 1384 نیز نمونه‌ای از رازی‌شناسی ایرانیان معاصر را نشان می‌دهد.

1 "Razi's Kitab al-Ilm al-Ilahi and the Five Eternals", Aber Nahrain, Leiden, 1972-1973.
"The Title of a work by Razi with Refrence to al-Tin al-Nishaburi", Proceedings of the XXIII International Congress of the History of Medicine, London, 1974.
"Notes on the Sprititual Physics by al-Razi", Studia Islamica, Vol.26, Paris, 1976.
"Notes on Biruni's Fihrist", in al-Biruni Commemoration Volume, Karachi, 1979.
"The Kitab al-Shukuk al Jalinus by Razi", Medical Journal of the Islamic Republic of Iran, Vol.2, No.3, Tehran, 1988.
"Moral Philosophy or Spiritual Medicine in Islam", Studies in History of Medicine & Science, Vol.XVI, No.1-2, New Series (1999).

2. طباطبایی دو ترجمه حنین بن اسحاق و مهران بن محمد بن مهران را تصحیح و آن را به فارسی ترجمه کرده است. انتشار مجموعه کامل کتاب دیسقوریدس و الحاوی رازی تحولی در مطالعات تاریخ پزشکی و احیاء میراث علمی در تمدن اسلامی به میان خواهد آورد.

علاوه بر آنچه در گزارش مطالعات ایرانیان در رازی‌شناسی بیان شده دو گونه دیگر نیز قابل گزارش است. مرتضی بحرانی در مقاله نظریه سیاسی زکریای رازی (1390) با نگاه انتقادی به مقاله واکر در الزامات سیاسی فلسفه رازی تلاش می‌کند تا دیدگاه سیاسی رازی را به دست آورد. مقاله‌های نظریه انسان سالم در نظام اخلاقی رازی (1389) و بررسی تطبیقی عجب نزد رازی و غزالی (1390) از احد فرامرز قراملکی دو نمونه از مطالعات وی در نظریه اخلاقی رازی است. این مطالعات با حمایت پژوهشگاه علوم انسانی انجام می‌شود و در سه بخش معرفی رازی و سهم وی در اخلاق پژوهی، تحلیل مبانی و ویژگی‌های نظریه اخلاقی رازی و بیماری‌های نفس منتشر خواهد شد.

رهیافت‌های عمده در رازی‌شناسی

جریان‌های نُه‌گانه رازی‌شناسی را می‌توان در چهار رهیافت عمده طبقه‌بندی کرد: رهیافت نخست، رویکرد دانشمندان مسلمان در تمدن اسلامی به رازی و آثار و آراء رازی است و شامل معرفی رازی، زندگینامه وی، فهرست آثار به طور کامل و نقد آراء رازی در مسایل الهیاتی می‌شود. رهیافت دوم، رازی‌شناسی در سنت مغرب زمین است که به ترجمه و شناخت آثار طبی و داروسازی رازی محدود می‌شود. رهیافت سوم، تلاش دانشمندان مغرب زمین و به تبع آنان دانشمندان عرب در تصحیح، ترجمه و تحلیل آراء فلسفی و اخلاقی رازی است. رهیافت چهارم، پژوهش ایرانیان معاصر است. این پژوهش‌ها شامل معرفی رازی و آثار وی در همه زمینه‌ها و ترجمه آثار پزشکی و فلسفی و تحلیل دیدگاه رازی می‌شود.

ردیف	روی کرد	جهت گیری
1	رهیافت سنتی دانشمندان مسلمان	فهرست نگاری آثار اندیشه‌های الهیاتی و دین‌شناختی
2	رهیافت سنتی در غرب	ترجمه، تلخیص و آثار و آراء علمی: پزشکی، داروسازی
3	رهیافت جدید در غرب	تصحیح و ترجمه اندیشه‌های فلسفی، الهیاتی و اخلاقی
4	رهیافت ایرانیان معاصر	فهرست نگاری آثار، گزارش و تحلیل آثار و آراء رازی در علوم مختلف

جدول یک، رهیافت‌های گوناگون رازی‌شناسی

مطالعات معطوف به دیدگاه اخلاقی رازی

اهتمام پُل کراوس در تصحیح، احیاء و بازسازی رساله‌های فلسفی و اخلاقی محمدبن زکریای رازی به‌ویژه دو اثر مهم وی، طب روحانی و سیره فلسفی آغازگر مطالعات نظام‌مند در معرفی و تحلیل دیدگاه اخلاقی رازی است. ترجمه دو اثر مهم رازی در اخلاق به انگلیسی، یعنی ترجمه آربری از طب روحانی و ترجمه باتروث از سیره فلسفی و نیز ترجمه و توضیحات دوبوئر و کراوس به زبان‌های هلندی و فرانسوی، دانشمندان مغرب زمین را به مطالعه آراء اخلاقی رازی فراخواند. این مطالعات را به دو گروه می‌توان تقسیم کرد: مطالعاتی که در ضمن تحلیل آراء رازی به بحث از دیدگاه‌های اخلاقی وی نیز می‌پردازند. گروه دوم مطالعات مستقل در تحلیل نظریه اخلاقی رازی‌اند. برخی از مطالعاتی را در این باب معرفی می‌کنیم.

یک، مهدی محقق، «یادداشت درباره طب روحانی رازی»^۱، 1967. این مقاله مورد ارجاع فراوان قرار گرفته است. نویسنده مطالعات خود را در این مقام تکمیل و به صورت *الدرسات التحلیلیة للطب الروحانی* (1378) منتشر کرد. جهت گیری کتاب مرور بر طب روحانی و بررسی برخی از منابع آن است و از مقدمه مصحح، پُل کراوس، فراوان بهره برده است.

دو، لن ایون گودمن، «اخلاق اپیکوری محمدبن زکریای رازی»^۲، 1971. گودمن در این مطالعه فرضیه اپیکوری بودن نظریه اخلاقی رازی را به میان می آورد. اگرچه در این مطالعه به سیره فلسفی ارجاع شده است اما فرضیه گودمن صرفاً براساس طب روحانی تایید شده است. در فصل هفتم این نوشتار با نقد فرضیه گودمن نشان خواهیم داد که تصویر وی از نظریه اخلاقی رازی تحویلی نگر است زیرا دیدگاه اخلاقی رازی اگرچه از عناصر اپیکوری برخوردار است اما آن بسی فربه تر و تکامل یافته تر از نظریه اخلاقی اپیکوریسم است.

سه، دکتر عبداللطیف محمد العبد رساله دکتری خود را در فلسفه محمد بن زکریای رازی در دانشگاه قاهره در سال 1975م. دفاع کرد. وی نامه زکریای رازی به یکی از شاگردانش را که در بردارنده نکات مهم در اخلاق پزشکی است، تصحیح و به نام *اخلاق الطیب* منتشر کرده است. در فصل پنجم این اثر را معرفی خواهیم کرد.

1 . M. Mohaghegh, "Notes on the 'spiritual physic' of A-Râzi," *studies Islamica*, n.26, (1967): 5-22.

2 . Lenn Evan Goodman, "The Epicurean Ethics of Muhammad Ibn Ar-Râzi", *studies Islamica* No.34, (1971), :5-26.

چهار، میرام. بار-اشر، «ابعاد اخلاق ابوبکر رازی و ریشه‌های آن در آثار جالینوس»^۱، 1989. اشرا با مروری بر دیدگاه‌های اخلاقی رازی و جستجو از ریشه‌های جالینوسی آن، داشتن دو گونه دیدگاه اخلاقی متخالف در طب روحانی و سیره فلسفی را به رازی نسبت می‌دهد. وی فرضیه ارتباط تکاملی بین این دو رساله را نفی می‌کند.

پنج، ترزه-ان درواری، «رازی و اخلاق هنجاری او»^۲، 1993. خانم درواری مطالعه پیش گفته اشرا را مورد نقد قرار می‌دهد و با تحلیل نظریه اخلاقی رازی در پرتو اندیشه‌های فلسفی و الهیاتی وی، انسجام بین طب روحانی و سیره فلسفی را نشان می‌دهد و از ارتباط تکاملی بین این دو رساله بر حسب دو گونه کاربران علم اخلاق پیش از آموزش فلسفه و پس از آموزش فلسفه بحث می‌کند. خانم درواری همچنین ارتباط نظریه اخلاقی رازی با نظریه وی در اوصاف باری تعالی نشان می‌دهد که چگونه اوصافی چون حکمت، رحمت و علم باری تعالی نظریه اخلاقی رازی را نشان می‌دهد. اگرچه درواری به نقد گودمن تصریح نمی‌کند اما این سخن وی تلقی اپیکوری از نظریه اخلاقی رازی را به چالش می‌خواند.

شش، همان، «مفهوم رازی از نفس: پیشینه روانشناسی از اخلاق او»^۳، 1996.

هفت، همان، «اخلاق رازی (865-925)»^۴، 1997.

1 . Meir M. Bar-Asher, "Quelques aspects de L'éthique d'AbûBakr al-Râzî et ses origins dans L'oeuvre de Galien", *studies Islamica* No.96 (1989): 5-38., No.70(1989):130-47.

2 . Thérèse-Anne Druart, "Al-Razi (Rhazes) and Normative Ethics", in: *Tradition and Renewal*, Vol.2, ed. David A. Bolieau and John A. Pick (Louvain Philosophical studies, 6) (Louvain: Leuven University Press, 1993).

3 . Thérèse-Anne Druart, "Al-Razi's conception of the soul: Psychological Background to his Ethics", *Medieval philosophy and Theology*, United State of America, Vol.5, 1996, pp.245-263.

4 . Thérèse-Anne Druart, *The Ethics of al-Razi (865-9252)*, *Medieval philosophy and Theology*, No.6 (1997), 47-71.

هشت، خانم سارا استروما^۱، در کتاب آزاداندیشان مسلمان در قرون وسطی، مقاله «ابوبکر رازی، آزاداندیش قابل احترام»، را نوشت^۲، 1999.

نُه، لن ایون گودمن، «رازی و اپیکور»^۳، 1999.

ده، پی. آدامسن در «در روزگار فارابی: فلسفه عرب در سده چهارم تا دهم» به ویرایش خود وی، مقاله‌ای را با نام «لذت افلاطونی نزد اپیکور و رازی» را آورده است^۴، 2008.

یازده، مقاله «ابوبکر الرازی و اخلاق طبی» از حسین کرمان^۵، 2011.

مقاله روان‌شناسی رازی گودمن نیز متضمن مطالعاتی در همین راستا است^۶.

دوازده، سید محمود طباطبایی، «برخی معیارهای اخلاق پزشکی از دیدگاه محمد بن زکریای رازی»، مجله ایرانی اخلاق و تاریخ پزشکی، شماره 2، بهار 1387، ص 6-1^۷. طباطبایی اخلاق پزشکی را در دو موضوع پژوهش پزشکی و درمان نزد رازی رصد می‌کند. وی بررسی‌های تطبیقی را در این موضوع بین رازی و ابن‌سینا انجام داده است که تاکنون منتشر نکرده است.

سیزده، احد فرامرز قراملکی، «نظریه انسان سالم در نظام اخلاقی رازی» (1389).

1 . Sarah Strouma

2 . Strouma S. "Freethinkers of Medieval Islam: Ibn Al-Rawandi, Abu Bakr Al-Razi and Their Impact on Islamic Thought", Leiden: Boston, Köln: Brill, ch.3, 1999, pp.87-120.

3 . Goodman, L.E. "Râzî and Epicurus" in: Jewish and Islamic Philosophy: crosspollination in the classic age, Edinburg University Press, Ch.2, 1999, PP.35-66.

4 . Adamson P. "Platonic Pleasures in Epicurus and al-Razi" in P. Adamson (ed), In the Age of al-Farabi : Arabic Philosophy in the 4th /10th Century, London, 2008.

5 . Karaman H. "Abu Bakr Al-Razi (Rhazes) and medical ethics", Ondokuz Mayls Universitesi, sayl:30, 2011, ss.77-87.

6 . L.E. Goodman, "Râzî's Psychology", Philosophical Forum, No.4, (1972): 26-48.

7. صورت نخست این مقاله در کنگره کشوری اخلاق پزشکی کاربردی ارائه شده است و خلاصه آن در خلاصه مقالات کنگره در سال 1385 از طرف جامعه پزشکی خراسان رضوی (ص 55-54) منتشر شده است.

چهارده، همو و س. سلمان ماهینی، «بررسی تطبیقی عُجب نزد رازی و مولوی»
(1390).

پانزده، همو، «خوشناسی نزد رازی» (1390).

شانزده، همو و سیده زهرا حسینی، «مرگ‌هراسی نزد رازی و مولوی» (1390).

هفده، همو، «چالش مولوی با رازی در عشق و دوستی» (1390).

منابع

- ابن ابی اصیبعه، عیون الانبأ فی طبقات الاطباء، بیروت، 1965م.
- ابن ندیم، الفهرست، ترجمه و تحقیق محمدرضا تجدد، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۶.
- بحرانی مرتضی، «زکریای رازی»، در: اندیشه سیاسی متفکران مسلمان، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، 1390.
- رازی محمدبن زکریا، السیرة الفلسفیه، تصحیح و مقدمه پُل کراوس، مترجم عباس اقبال، نویسنده شرح احوال و آثار و افکار مهدی محقق، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چاپ دوم 1371.
- رازی محمدبن زکریا، الطب الروحانی، موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران، دانشگاه مکه گیل، 1386.
- رازی محمدبن زکریا، «گل خوردن یا گل نیشابوری»، در: مجموعه متون و مقالات در تاریخ و اخلاق پزشکی در اسلام و ایران، محقق مهدی، تهران، سروش، 1374.
- رازی محمدبن زکریا، «رساله فی مائیه اللذة»، در: تصحیح و مقدمه پُل کراوس، مترجم عباس اقبال، نویسنده شرح احوال و آثار و افکار مهدی محقق، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چاپ دوم 1371.
- سپیتمان (اذکایی) پرویز، حکیم رازی، 1384.
- طباطبایی سید محمود، برخی معیارهای اخلاق پزشکی از دیدگاه محمدبن زکریای رازی، مجله ایرانی اخلاق و تاریخ پزشکی، سال اول، شماره 2، بهار 1387، صص 1-6.
- طباطبایی سید محمود، کلانتر هرمزی عبدالجلیل و محمدرضا صداقت، چشم پزشکی از کتاب الحاوی رازی و مقایسه آن با دانش نوین پزشکی، مجله پژوهش در پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی شهید بهشتی، دوره 33، شماره 2، تابستان 1388، صص 59-63.

- طباطبایی سید محمود و عبدالجلیل کلانتر هرمزی، نگرشی بر دانش کالبدشکافی در متون طب سنتی، مجله پژوهش در پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی شهید بهشتی، دوره 34، شماره 2، تابستان 1389، صص 79-85.
- طباطبایی سید محمود و عبدالجلیل کلانتر هرمزی، مطالعه تطبیقی سردرد از کتاب الحاوی و اصول نوین پزشکی، مجله پژوهش در پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی شهید بهشتی، دوره 33، شماره 1، بهار 1388، صص 4-1.
- طباطبایی سید محمود و عبدالجلیل کلانتر هرمزی، بنیادهای اخلاق پزشکی از دیدگاه متون اسلامی و مفاخر پزشکی ایران، مجله پژوهش در پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی شهید بهشتی، دوره 35، شماره 1، بهار 1390، صص 6-1.
- فرامرز قراملکی احد، نظریه انسان سالم در نظام اخلاقی رازی، انسان پژوهی دینی، دوره 7، شماره 24، سال 1389، صص 19-33.
- فرامرز قراملکی احد، بررسی تطبیقی عُجب نزد رازی و غزالی، پژوهش‌نامه اخلاق، 1390.
- قبادیانی (علوی) ناصر خسرو، زادالمسافرین، تصحیح محمد بذل الرحمن، برلین، 1341ق.
- محقق مهدی، فیلسوف ری، محمدبن زکریای رازی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، 1387.
- محقق مهدی، الدراسة التحلیلة لکتاب الطب الروحانی للطیب الفیلسوف محمدبن زکریای رازی، تهران، دانشگاه تهران و مک گیل، 1378.
- محقق مهدی، «مقام علمی محمدبن زکریای رازی»، مجموعه متون و مقالات در تاریخ و اخلاق پزشکی در اسلام و ایران، تهران، سروش، 1374.
- محقق مهدی، «رساله بیرونی»، مجموعه متون و مقالات در تاریخ و اخلاق پزشکی در اسلام و ایران، تهران، سروش، 1374.
- مطهری مرتضی، مجموعه آثار، ج 14، تهران، صدرا،

- نصیری محمدرضا (زیر نظر)، اثر آفرینان، زندگینامه نام آوران فرهنگ ایرانی از آغاز تا سال 1300 هجری شمسی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، 1384.

- Arberry (trans.), Al-Rhazes, the Spiritual Physics, London: John Murray, 1950 (First Edition).
- Adamson P. " Platonic Pleasures in Epicurus and al-Razi" in P. Adamson (ed), In the Age of al-Farabi : Arabic Philosophy in the 4th /10th Century, London, 2008.
- Campbell D., Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages, London, 1926.
- Charles E. Butlerworth, "The book of the Philosophical life", interpretation, No.20, (1993): 227-239.
- De Boer, "Medicina Mentis" Van Den Arts Razi Mededeelin gender konink lijke Akademie, Wetters Tapper, Afdeeling Letter Kunele, Amsterdam, 1920, pp.
- Goodman Lenn Evan, "The Epicurean Ethics of Mohammad Ibn Zakariyâ al-Razî, studia Islamica No.34, 1971, PP.5-26.
- Goodman L.E., "Râzi's Psychology", Philosophical Forum, No.4, (1972): 26-48.
- Goodman, L.E. "Râzî and Epicurus" in: Jewish and Islamic Philosophy: crosspollination in the classic age, Edinburg University Press, Ch.2, 1999, PP.35-66.
- Karaman H. "Abu Bakr Al-Razi (Rhazes) and medical ethics", Ondokuz Mayls Universitesi, sayl:30, 2011, ss.77-87.
- Meir M. Bar-Asher, "Quelques aspects de L'éthique d'AbûBakr al-Râzî et ses origins dans L'oeuvre de Galien", studia Islamica No.96 (1989): 5-38., No.70(1989):130-47.
- Mohaghegh M., "Notes on the 'spiritual physic' of A-Râzi," studia Islamica, n.26, (1967): 5-22.
- "Moral Philosophy or Spiritual Medicine in Islam", Studies in History of Medicine & Science, Vol.XVI, No.1-2, New Series (1999).
- "Notes on the Spritiual Physics by al-Razi", Studia Islamica, Vol.26, Paris, 1976.
- "Notes on Biruni's Fihrist", in al-Biruni Commemoration Volume, Karachi, 1979.

- Razi's Kitab al-Ilm al-Ilahi and the Five Eternals", Aber Nahrain, Leiden, 1972-1973.
- Pines S., Beiträge zur islamischen Atomenlehre, Berlin, 1936.
- Ruska J., "Al-Biruni als Quelle Für das Leben Uni dei Schriften al-Razi's", Isis, Vol.5, (1924): 26-50.
- Strouma S. "Freethinkers of Medieval Islam: Ibn Al-Rawandi, Abu Bakr Al-Razi and Their Impact on Islamic Thought", Leiden: Boston, Köln: Brill, ch.3, 1999, pp.87-120.
- "The Title of a work by Razi with Reference to al-Tin al-Nishaburi", Proceedings of the XXIII International Congress of the History of Medicine, London, 1974.
- "The Kitab al-Shukuk al Jalinus by Razi", Medical Journal of the Islamic Republic of Iran, Vol.2, No.3, Tehran, 1988.
- Thérèse-Anne Druart, Al-Razi (Rhazes) and Normative Ethics", in: Tradition and Renewal, Vol.2, ed. David A. Bolieau and John A. Pick (Louvain Philosophical studies, 6) (Lonvain: Leuven University Press, 1993).
- Thérèse-Anne Druart, The Ethics of al-Razi (865-9252), Medieval philosophy and Theology, No.6 (1997), 47-71.
- Thérèse-Anne Druart, "Al-Razi's conception of the soul: Psychological Background to his Ethics", Medieval philosophy and Theology, United State of America, Vol.5, 1996, pp.245-263.
- Walker P., "The political implications of al-Razi's plosophy", in: the political aspects of Islamic Philosophy, C. Butterworth (ed.), Cambridge Ma: Harvard University Press, 1992, pp.62-9.